

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 811.161 (575.2) (043.3)

Асанбекова Эльмира Жекшеналиевна

ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ АДАТ

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Иш Ош технологиялык университетинин дүйнөлүк тилдер кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Абдраева Айгуль Толоковна**
филология илимдеринин доктору, доцент

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 202__-жылдын _____ саат ____-00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-pehh5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 202__-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Иштин темасы төмөнкү факторлорго байланыштуу тандалган: 1) «адат – обычай» түшүнүгүнүн функционалдык-семантикалык талаасынын (ФСТ) орус жана кыргыз тилдеринде билингвалдык салыштыра жолдор менен берилишинин типологиялык тил илими жана тилди эне тил катары эмес окутуу практикасы үчүн маанилүү экендиги; 2) коомдун жана социалдык топтордун жашоосунда, жашоо образынын жана социум мүчөлөрүнүн жүрүм-турумунун калыптанып бекемделишинде жалпы таанылгандыгы, салттуулугу, кеңири жайылгандыгы, көнүмүштүгү жана этноменталдык баалуулугу себептүү адаттын ролунун чоң болушу; 3) адаттын ФСТын когнитивдик бирдик, адамдын эс-тутумунун «кванты» саналган жана лингвистикалык жактан түшүндүрүү жана сыпаттоо үчүн бир кыйла татаал болгон «адат – обычай» концепти менен тыгыз байланышта кароо зарылдыгы; 4) «адат – обычай» деген эки тилдик дихотомиянын мазмунунун карабастан, бул көрүнүш көлөмдүүлүк, көп аспектүүлүк жана көп катмардуулук белгилерине ээ болгондугуна жана полипарадигмалык талдоону талап кылгандыгына карабастан, жалпы илимий планда жетиштүү изилденбей келгендиги; 5) адаттын ФСТын лингвоэтномаданият таануучулук негизде комплекстүү изилдөө мүмкүнчүлүгү бар экендиги, анткени адат салттык жана функционалдык лингвистиканын гана эмес, этнографиянын, социологиянын, антропологиянын, этнологиянын, маданият таануунун, теологиянын, юриспруденциянын, этнопсихологиянын, этнолингвистиканын, когнитивдик тил илиминин, лингвоконцептологиянын ж.б. илимдердин да изилдөө предмети боло алган дисциплиналар аралык мүнөздөгү маанилүү түшүнүк саналат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлүп жаткан негизги илимий иштер менен байланышы. Иштин темасы демилгелүү болуп саналат.

Иштин максаты – орус жана кыргыз тилдериндеги «адат – обычай» ФСТсынын тийиштүү концепт менен тыгыз байланышта берилүү каражаттарын салыштырма-типологиялык жактан анализдөө.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлду: 1) «адат – обычай» ФСТсынын мазмунун түшүндүрмө, котормо (эки тилдик), маданият таануучулук, энциклопедиялык, этимологиялык жана

башка сөздүктөрдөгү тийиштүү макалаларды изилдөөнүн негизинде аныктоо; 2) этностордун адаттарын, ырым-жырымдарын, жөрөлгөлөрүн, салттык практикасынын ж.б. элементтерин, ритуалдык предметтерди, эрежелерди, ырым-жырымдарды кармануучулардын жана аткаруучулардын аракеттерин билдирген орус жана кыргыз тилдериндеги тилдик бирдиктердин фондун иликтөө; 3) «талаа», «концепт» терминдерине карата окумуштуулардын түшүнүү моделин жалпылоо жана эки этностун адаттарынын жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу салыштырылып жаткан тилдердин фактыларынын негизинде талаа, концепттин түрлөрүн жана категорияларын типтештирүү; 4) орус жана кыргыз тилдеринде адаттын ФСТсынын экспоненттеринин классификациясын сунуштоо жана салыштырма анализ жүргүзүү; 5) адаттын ФСТсынын номинанттарынын курамынын жана семантикасынын орус жана кыргыз тил ээлеринин лингвоэтномаданий өзгөчөлүктөрүнө жараша шартталышын көрсөтүү; 6) ар кыл маданияттардын, диндердин, жаш курактардын, катмарлардын, аймактардын өкүлдөрү адатты түшүнүүсүндөгү жалпылыкты жана спецификаны конкреттүү мисалдардын негизинде ачыктоо; адаттын ФСТсынын түзүмүндөгү негизги катмарларды ажыратуу жана сыпаттоо; 7) адаттын ФСТсын уюштуруучу маанилик доминантаны аныктоо; ушуга байланыштуу эки салыштырылуучу тилдин лексикографиялык, көркөм-адабий, карапайым-сүйлөшүү жана фольклордук мейкиндигинин материалында «адат» концептинин борборун жана жакабелин ачыктоо жана мүнөздөө; 8) адаттын номинанттарынын синтагмадагы, микротексттеги когнитивдик-семантикалык иерархиясын тактоо; 9) адаттын ФСТсынын негизги экспоненттеринин сөз жасоочу уячаларын жана талаанын алкагындагы айрым аталыштардын этимологиясын карап чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы төмөнкүдөй жыйынтыктарды камтыйт: 1) адаттын ФСТсынын маңызы, салыштырылып жаткан тилдердеги номинанттарынын курамы аныкталды; каралып жаткан ФСТнын түшүнүктүк, тарыхый-этимологиялык, социомаданий, этноменталдык, денотативдик, коннотативдик ж.б. катмарлары ачыкталды; 2) орус жана кыргыз тилдериндеги адаттын ФСТсынын семантикасынын жана түзүмүнүн иерархиялык түрдө уюшкандыгы белгиленди; бул талааны репрезентациялоочу тилдик бирдиктерге классификация жүргүзүлдү; 3) «адат – обычай» концептинин экспоненттеринин колдонулушу ырым-жырымдардын фреймдеринен жана сценарийлеринен, жөрөлгөлөрдөн жана адаттын башка түрлөрүнөн көз карандылыгы демонстрацияланды; орус жана кыргыз тил ээлеринин адат, анын түрлөрү жана көрүнүштөрү тууралуу лингвоэтномаданий түшүнүктөрүндөгү биримдик жана ажырым көрсөтүлдү;

4) изилденип жаткан концепттин этномаданий, спецификалык жана маданий аралык репрезентативдери жиктелди; адаттын ФСТсынын синтагматикалык жана парадигматикалык моделдери ажыратылды; анын номинанттарынын семантикасынын иерархиялуулугу жана асимметриялуулугу көрсөтүлдү.

Иштин практикалык мааниси изилдөөнүн жыйынтыктарын экинчи тилди окутуу практикасында, лексикографияда, функционалдык тил илими, этнолингвистика, лингвомаданият таануу, когнитивдик тил илими, лингвоконцептология, салыштырма лексикология, лексикалык семантика, маданият аралык коммуникация теориясы жана котормо теориясы жана практикасы боюнча курстарда колдонууга мүмкүн экендигинде турат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Адат адамдын жашоосунун түрдүү чөйрөлөрү менен байланыштуу. Ал этностун жүрүм-турумунун өнөкөт стереотиптери менен нормаларына тиешелүү болуп, семантикалык жана концептуалдык жалпылыкка ээ ар кыл сөздөрдүн маанилеринин көп кырлуу спектринин референтине айлана алат.

Лингвистикада «адат – обычай» ФСТсына кирген лексикалык бирдиктердин баары семасиологиялык изилдөөгө алынган эмес. Алардын лингвоэтномаданий мазмуну бир жактуу, үстүртөн ачыкталып, ырааттуу жана системалуу изилдөөгө алынбай келет. Каралып жаткан семантикалык талаанын мазмунун билингвалдык жактан иликтөө салыштырма лингвомаданият таануу, лингвоконцептология жана функционалдык тил илими үчүн өзгөчө мааниге ээ.

2. «Адат – обычай» талаасынын жана концептинин репрезентативдери тилде ар түрдүү: 1) бирдей аталыштагы сөз, анын синонимдери, антонимдери жана гипонимдери; 2) субстантивдик сөздөр, алардын туундулары (дериваттары), адъективдик жана процессуалдык аныктоочтору; 3) идиомалар, паремиялар; 4) биригип, бири-бирин толуктап, чогуу бойдон бирдиктүү менталдык-тилдик бүтүндүктү түзө турган микро- жана макротексттер. Макал-лакаптарда «адат – обычай» концепти имплициттүү түрдө берилиши мүмкүн.

3. «Адат – обычай» концепти – этностук аң-сезимдин, менталитеттин жана маданияттын маанилүү элементи. Бул концепт этностун жана анын өкүлдөрүнүн жүрүм-турумдагы бардык туруктуу, салттуу жана стереотиптик көрүнүштөрдү чагылдырат.

Ой жүгүртүү менен жүрүм-турумдун глобалдашуусу азыркы адамдын менталитетине жана анын адатка болгон мамилесине карата белгилүү коррективдери киргизет. Жыйынтыгында тилде адамдын салттарга (консерватизм, көз караштардын арта калышы, эски нормаларга байлануу ж.б.) болгон терс мамилесин билдирген номинанттар пайда болот.

4. ФСТнын жана «адат – обычай» концептинин номинанаттарынын түзүмү синтагматикалык жана парадигматикалык түрдө болушу жана сөздөрдүн, идиомалардын, парасинтагмалардын, сүйлөмдөрдүн ж.б. репрезентанттардын структурасында жана семантикасында байкалышы мүмкүн.

Изденүүчүнүн жекече салымы теманын тандалышында (илимий жетекчинин макулдугу менен), фактылык материалдарды чогултууда, системалаштырууда жана сыпаттоодо, иштин тыянактарын жана жалпы корутундуларын чыгарууда, анын жыйынтыктарды жарыялоодо турат.

Иштин натыйжаларынын колдонулушу. Диссертациянын материалдары Бишкек шаарындагы №82 орто мектепте, №31 мектеп-гимназияда, Державин атындагы Славян институтунун Бишкек филиалында, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде «Элдик салттар» деген лексикалык тема боюнча практикалык сабактарда колдонулду. Орус жана кыргыз элинин адаттарына байланыштуу идиомалар, макал-лакаптар, ритуалдык формулалар жана топиктер биз тараптан кыргыз тилдүү тайпаларда орус тилинин практикалык курсунун грамматикалык темаларын өтүүдө дагы колдонулуп келүүдө.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары Бишкек жана Ош шаарларында өткөн университеттик (6), республикалык (2) жана эл аралык (1) илимий-практикалык конференцияларда баяндалган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын изденүүчүнүн публикацияларында толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары автордун 12 макаласында чагылдырылган, алардын 10у рейтингдик (индекстелген) журналдарда жарыяланган жана 100дөн ашуун баллга ээ.

Иштин түзүмү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү – 194 бет. Колдонулган адабияттардын тизмесинде 161 аталыш бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, теоретикалык жана практикалык баалуулугу, коргоого коюлган жоболор, ошондой эле изилдөөнүн натыйжалары жана материалдарынын апробацияланышы тууралуу маалымат берилет. Ошондой эле иштин түзүмү жана көлөмү көрсөтүлөт.

«Адаттын ФСТсын илимде изилдөөнүн баштапкы идеялары жана принциптери» аттуу биринчи бап обзордук мүнөзгө ээ. 1-параграф «Орус

жана кыргыз тилдериндеги адаттын номинанттарынын түшүнүктүк жана семантикалык мазмуну жөнүндө» деп аталып, орус жана кыргыз тилдериндеги адатты билдирген сөз-номинанттардын түшүнүктүк-семантикалык мазмунуна арналган. Бул иш-аракет номинанттардын колдонулушунун жана маанилик жактан толуктуулугунун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн ачыктоо максатында жүргүзүлгөн.

Салт – көп аспекттүү жана көлөмдүү изилдөө объектиси. Ага философтор, тарыхчылар, социологдор, этнографтар, укук таануучулар, маданият таануучулар, саясатчылар, тилчилер ж.б. кайрылып келишет.

Биз «адат» түшүнүгүнүн функционалдык-семантикалык жана когнитивдик тилдик мазмунун гана карап чыгабыз. Орус тилиндеги *обычай* жана *традиция* сөздөрүнүн семантикасы жана колдонулушу, алардын гипонимдери жана синонимдери бир катар тилчилердин изилдөө предмети болгон [Глебкин, 1998; Мустайоки ж.б., 2006; Шацкая, 2006; Ефанова, 2008; Кравченко, 2009; Веснина, 2012; Леонтьева, 2014 ж.б.]. Кыргыз лингвоэтномаданият таануусунда жана салыштырма когнитологияда *салт*, *када-салт*, *адат* сөздөрүнүн семантикасын жана когнитивдик мазмунун, алардын синонимдери менен орусча эквиваленттерин изилдөөгө арналган бир нече олуттуу басылмалар жаралган [Мадаминова, Абдувалиева, 2017, 2018; Толокова, 2017; Абдувалиева, Атакулова, Мадаминова, 2018 ж.б.].

«Адат түшүнүгүн илимде изилдөөгө карата мамилелер жөнүндө» 1.2-бөлүгүндө адат түшүнүгүн жана анын адам жашоосундагы ролун изилдөөгө карата мамилелерди кыскача баяндадык, “адат” түшүнүгүнүн баштапкы аныктамасын гносеологиялык, социологиялык ж.б. чектеш илимдердин көз карашында бердик.

Адат – бүтүндөй бир катар илимий дисциплиналар тарабынан изилденген объект. Ал философиялык, тарыхый-маданият таануучулук, теологиялык, гносеологиялык, социологиялык, саясий-идеологиялык, этнологиялык ж.б. аспектилерге ээ.

Объект, аны изилдөө үчүн полипарадигмалык сыпаттоонун процедуралары менен жолдорун колдонуу зарыл экендигин өзүнөн өзү талап кылып турат (М.Ж. Тагаев).

Бир катар изилдөөлөрдө “адат” түшүнүгүнүн жана анын түрлөрүнүн **социалдык-философиялык аспекти** талданат. Е.А. Лисина ритуалдын коомдун турмушундагы маанисин изилдейт [2008, 3-19-б.]. В.Н. Нечипуренконун эмгегинде Россия жана славян элдеринин жашоосунун мисалында «ритуал» концептине социалдык-философиялык анализ жасалат [2002, 279 б.]. Бул контекстте В.Д. Плаховдун «Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования» деген китебин белгилеп кетүү

кызыктуу. Мында салттардын коомдун турмушундагы социалдык жөнгө салуучу функциясы ар тараптуу көрсөтүлөт [1982, 220 б.].

Кээ бир эмгектерде этникалык адаттар **улуттук маданият менен байланышта** изилденет. Мисалы, А.И. Барсегяндын ишинде маданий салттын формаларынын классификациясы камтылган [1981, 102-103-б.]. Бул эмгек менен Э.С. Маркаряндын макаласынын негизги жоболору байланыштуу [1981, 78-96-б.]. К.С. Сарингулян армян элинин адаттарынын мисалында маданият менен социумдун мүчөлөрүнүн ишмердигин жөнгө салуунун өз ара байланыштарын изилдейт [1984, 3-17-б.].

Бир катар авторлор адаттардын жана ритуалдардын **коомдун экономикалык турмушу**, соода жана адамдын чарбачылык ишмердүүлүгү менен байланышына көңүл бурушат. Бул көз караштан алганда А.Д. Эльмурзаеванын Дагестан элдеринин чарбачылык ишмердүүлүгүндө өз ара жардам берүү адаты боюнча жазган эмгеги көпчүлүктө кызыгуу жаратат [2009, 175 б.]. И.С. Зыкиндин «Обычай и обыкновения в международной торговле» эмгеги [1979, 193 б.], ошондой эле В.Н. Козлованын «Обычай делового оборота и деловое обыкновение: проблемы соотношения» макаласы [2012, 96–98-б.] көңүл бурууга арзыйт. Н.А. Бутакованын ишинде болсо, адаттардын жана көндүмдөрдүн коммерциялык ишмердүүлүктөгү ролу жана орду иликтенет [2011, 140–149-б.].

1.3. Кыргызстанда адатты лингвоэтномаданий феномен катары изилдөө. Биздин республикада адат тарыхый-этнографиялык, социомаданий таануучулук жана лингвоэтномаданият таануучулук өнүгүштөрдө изилденген. Кыргыздардын улуттук салт-санаасынын жана жашоо эрежелеринин өзгөчөлүктөрү В.В. Радлов, С.И. Абрамзон, Н.П. Дыренкова, А.С. Бежкович, К.К. Юдахин, С.И. Ильясов, Б.Д. Жамгырчинов, Б.М. Юнусалиев, А. Жумагулов, К.И. Антипина, Н.М. Варич, Л.А. Шейман, М.И. Задорожный, Г.У. Соронкулов, М.Х. Манликова, Т.В. Романович, А.С. Акматалиева, М. Каримов, А. Оморова, С. Рысбаева, К. Ибрагимов, Б. Асранкулова ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде каралган.

1.4. Лингвистикада функционализм, антропоцентризм, этноцентризм жана когнитивизмдин ич ара алакасы тууралуу. Бул параграфта функционализм, антропоцентризм, этноцентризм жана когнитивизмдин ич ара алакасы лингвистикада тилди социомаданий жана когнитивдик феномен катары түшүнүүнүн ар кыл аспектилерин чагылдыруучу негизги ыкмалар катары каралат.

Функционалдык лингвистика Европада (Прага ш., Чехия) калыптанган, чехославакиялык (В. Матезиус, Б. Гавранек, Я. Мухаржовский, В. Скаличка, Й. Вахек ж.б.), россиялык (Р.О. Якобсон, Н.С. Трубецкой, С.И. Карцевский) тилчилер, ошондой эле К. Бюлер (Австрия), А. Мартине (Франция) жана Л.

Блумфилд (АКШ) анын негиз салуучулары болушкан. Анын андан ары өнүгүшүнө С. Дик (Нидерландия), А.В. Бондарко, Г.А. Золотова, Н.А. Слюсарева (Россия), З.К. Дербишева (Кыргызстан) ж.б. тилчилер салым кошушкан.

Функционалдык тил илиминде **тилдик түзүмдүн ар кыл баскычтарындагы бирдиктердин кызматтарын сыпаттоо үчүн** негиз катары кызмат кылуучу башкы түшүнүк катары функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) саналат. ФСТ – бул белгилүү бир семантикалык категорияга таянган, өздөрүнүн семантикалык функцияларынын жалпылыгынын негизинде өз ара аракеттенүүчү ошол тилдин лексикалык, лексика-грамматикалык жана паремиологиялык каражаттарынын көптүгү [Бондарко, 1983, 17-б.; 1986, 36-б.].

Тилди үйрөнүүдөгү антропоборбордук принцип төмөнкүдөй изилдөөлөр менен белгилүү болду: “Тилдеги адамдык фактор”, “Тил жана адамдын дүйнөсү” (Н.Д. Арутюнова), “Орус тили жана тилдик инсан” (Ю.Н. Караулов), “Тилдик маалыматтар боюнча адамдын образы” (Ю.Д. Апресян), “Маданияттагы *Homolingualis*” (В.А. Маслова), “*Homologuens* жана маданияттын координаттар системасы” (В.В.Красных), “Адам жүзү менен парадигма: адам жана анын тили” (В.З. Демьянков), “Тилдик инсан”, “Тилдеги жана маданияттагы адам” (З.К. Сабитова) ж.б. [Сабитова, 270–275-б.; Линг. антроп., 33–708-б.].

Антропоборбордук лингвистика – көп аспекттүү жана көп пландуу илимий дисциплина. Анын маанилүү принциптеринин катарына адамды өзүнүн психологиялык (ой жүгүртүүсү, эс тутуму, көңүл буруусу, кызыгуусу ж.б.), социалдык (курагы, жынысы, ишеними, улуту ж.б.) жана башка өзгөчөлүктөрүнө ылайык аракет кылуучу, кабыл алуучу жана маалымат чыгаруучу субъект катары чечмелөө жана өзүнүн ой жүгүртүү-кептик ишмердүүлүгүндө белгилүү стереотиптерди, эрежелерди, стратегияларды жетекчиликке алуу кирет.

Антропоцентридик лингвистика, демек, психология, социология, кептик ишмердүүлүктүн теориясы, логика жана анын макроконтекстин түзгөн башка илимдер менен байланыштуу. Ошол эле учурда, өзүнө психолингвистика, когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология, менталингвистика, лингвомаданият таануу, лингвоэтномаданият ж.б. тил илиминин ушул сыяктуу жеке багыттарын кошкондо, ал интердисциплинардык сапатка ээ болот.

Когнитивдик тил илими, лингвомаданият таануу жана лингвоконцептология маселелери Кыргызстанда да активдүү иштелип чыгууда (М.Дж. Тагаев, 2004; З.К. Дербишева, 2009, 2012, 2014, 2019; П. Кадырбекова 2004, 2012; У.Д. Камбаралиева, 2013, 2016, 2017, 2019; Л.И.

Дрофа, 2012, К.Зулпукаров, 2013; Б.Е. Дарбанов, 2013, 2013; М.Е. Дарбанов, 2016, Б.Б. Нарынбаева, 2015, 2015, 2017 ж.б.).

Кыргызстандык лингвоконцептологдор негизинен өз эмгектерин орус тилинде жазышат. Бул жагынан алганда А. Абдулатовдун [2006, 149 б.], У.Ж. Камбаралиеванын [2019, 324 б.] жана К. Саматовдун [2021, 176 б.; дагы караңыз: 2017, 167–175-б.; 2018, 95–96-б.] монографиялары, М.К. Алишованын диссертациясы [2021, 44 б.] белгилүү, алар кыргыз тилинде жазылган жана ушул тил ээлерине арналган.

А.Т. Абдраева лингвистикалык антропоцентризм жана функционализм теорияларынын алкагында тилдеги турмуш-тиричилик императив-табуларын изилдейт [2018, 6-10-б.; 2021a, 175-180-б.; 2021б, 300-303-б.]. Бул эмгектерде семасиология менен когнитивистиканын биримдиги ачык жана жүйөлүү көрсөтүлүп, табунун маңызы этнолингвистика, прагматлингвистика, функционалдык жана когнитивдик лингвистика, ошондой эле контрастивдик лингвистиканын көз карашынан ачыкталган.

Мындан тышкары, биздин ишибизде концепттин төмөнкү номинанттарын карап чыгууга арналган изилдөөлөрдүн идеялары жана материалдары эске алынган же жарым-жартылай колдонулган: «вода/суу» [Абыканова 2012, 25 б.], «жизнь/өмүр» [Бутешова, 2012, 22 б.], «Кудай/Бог» [Зулпукаров ж.б. 2010a, 7-12-б.; 2010б, 19-20-б.], «суу» [Зулпукаров, Камардинова, 2012a, 28-40-б.; 2012б, 40-48-б.; Камардинова, 2016, 23 б.; 2018, 165-175-б.], «Кудай/Бог» [Калмурзаева, 2012, 23 б.], «собака/ит» [Амиралиев 2015, 24 б.], «таң калуу» [Болотахунова 2016, 24 б.], «страх/коркуу» [Ормокеева 2016, 25 б.], «радость/кубаныч» [Арсланбекова 2018, 241-251-б.], «баш» [Айтибаева 2020, 95-100-б.], «ой» [Элчиев, Пазылова, 2023a, 308-312-б.; 2023б, 312-316-б.], «Кудай» [Атаханова 2023, 75-79-б.; Абжапар к. 2024, 155-161-б.], «аялдардын интеллекти» [Суркеева, Кудайбердиева, 2024, 666-671-б.], «ачуулануу» [Акматова, Арипова, 2024, 25-29-б.], «бакыт/счастье» [Беккулова, Мадмарова, 2024, 75-81-б.] ж.б.

1.5 Концепттин когнитивдик тил илиминин категориясы катары маани-маңызы жана түзүмү. Концепт термини латын тилинен келип чыккан. Латынчада *conceptus* сөзү “түйүлдүк” маанисин билдирет [Прохоров, 14-б.] жана кептик актыда нерсенин же көйгөйдүн маанисин “түшүнүү” үчүн колдонулат. Бул термин философияга Петр Абеляр (1079-1142) тарабынан тил менен кепти, тилдик система менен кептик аракеттерди ажыратууну талап кылган универсалиялар проблемасын талдоого байланыштуу киргизилген [Прохоров Ю.Е. 2009, 30-б.].

Концепттин ойдун бирдиги катары аныктамасы башка илимпоздордун эмгектеринде да өнүккөн. Фома Аквинскийдин (1225-1274) пикири боюнча, концепт — бул нерсенин акылда тил аркылуу, идеалдуунун жана

материалдык-феноменалдуунун биримдиги аркылуу берилген ички түшүнүгү [НФЭ 2001. 2-том, 307-б.].

Концепттин типологиясы **алын жүрүүчүлөрүнүн таркалышы, саны жана массасы боюнча** түзүлүшү мүмкүн. Бул критерий боюнча жекече, топтук, улуттук, улуттар аралык (диний, идеологиялык, саясий ж.б.), эл аралык жана жалпы адамзаттык концепттерди ажыратуу кабыл алынган. **Тилдик жактан туюндурулушу боюнча** концепттер лексемалар, фразеологизмдер, эркин сөз айкалыштары, сүйлөмдөр, афористтик каражаттар (макал-лакаптар, накыл сөздөр, белгилер ж.б.), микро жана макро семалар менен репрезентацияланышы мүмкүн. **“Маанилик жактан тыгыз-тыгыз эмес” белгиси боюнча** концепттер өз ичинде: 1) борбор, 2) жакынкы жакабел жана 3) алыскы жакабел деп айырмаланат.

2-бап **““Адат” ФСТсын когнитивдик-тилдик аспектиде изилдөөнүн материалдары, методологиялык базасы жана методдору”** “Адат” ФСТсын когнитивдик-тилдик аспектиде изилдөө үчүн пайдаланылуучу материалдарды, методологиялык базаны жана методдорду сыпаттоого арналган.

“Материалдар, изилдөөнүн объектиси жана предмети. Адаттын экспоненттеринин жана концепттин типтеринин өз ара аракеттенүүсү” 2.1-бөлүгүндө изилдөө **объектиси жана предмети** так аныкталган. Изилдөөнүн материалдары катары «адат-обычай» концептинин ФСТсынын репрезентативи болуп саналган орус жана кыргыз тилдеринин тилдик каражаттары алынды. ФСТ жана функционалдык жана когнитивдик лингвистиканын бирдиги катары «адат-обычай» концепти изилдөөнүн **объектиси** болот, ал эми анын **предмети** – орус жана кыргыз тилдериндеги «адат-обычай» талаа-концептин презентациялоонун менталдык-тилдик каражаттары жана ыкмалары.

“2.2. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору” экинчи бөлүм биздин изилдөөнүн методикалык негизине арналган. Эмгекте **изилдөө методдорунун** үч тобу колдонулган: 1) эмпирикалык методдор (байкоо жүргүзүү, издөө, каттоо, топтоо, системалаштыруу, классификациялоо ж.б.), 2) жалпы теориялык методдор (сыпаттама, тектештирме, салыштырма, парасинтагматикалык, реконструкция, жалпылоо) жана 3) семантика-когнитивдик методдор (семантика-когнитивдик талдоо, сыпаттама, концепциянын номинативдик талаасын түзүү, ассоциативдик эксперимент, тилдик каражаттардын семантикасын сыпаттоо, алынган маалыматтарды когнитивдик жактан интерпретациялоо, концептти моделдештирүү).

“«Адат – обычай» ФСТсынын орус жана кыргыз тилдеринде туюнтулушунун тилдик каражаттарын салыштырып изилдөөнүн

натыйжалары жана алардын талкууланышы” деген 3-бап «Адат – обычай» ФСТсынын орус жана кыргыз тилдеринде туюнтулушунун тилдик каражаттарын салыштырып изилдөөнүн натыйжаларын көрсөтүүгө жана анализдөөгө арналган. Ал ушул маданий маанилүү феноменди концептуалдаштырууда жана тилдик жактан формалаштырууда окшоштуктарды жана айырмачылыктарды табуу максатын көздөйт.

3.1 «Адат – обычай» ФСТсынын орусча жана кыргызча номинанттарын салыштырууга карата эки ыкма жөнүндө деген бөлүм «Адат – обычай» ФСТсынын этноменталдык жана семантика-когнитивдик маңызын орус жана кыргыз тилдеринин лексика-фразеологиялык жана коммуникативдик бирдиктеринин материалында ачып берүүгө арналган.

Орус тил илиминде *обычай* сөзү жана анын маанилик мазмуну бир катар семасиологиялык жана концептологиялык изилдөөлөрдө *обыкновение, ритуал, традиция, норма, мода* ж.б. сөздөр менен байланышта каралып жүрөт жана бул сөздөрдүн функционалдык-семантикалык биримдиги белгиленген [Веснина Г.Ю. 2012, 87-89-б.; Глебкин В.В. 1998, 3-168-б.; Ефанова Л.Г. 2006, 53-59-б.; Кравченко А.В. 2009, 51-66-б.; Федяева Н.Д. 2010, 183 б.; Шацкая Ж.Ю. 2014, 224-229-б.; Леонтьева Т.В. 2014, 14-39-б. ж.б.].

3.2 «Адат – обычай» ФСТсы көп аспекттүү маанилик түзүлүш катарында. «Адат – обычай» ФСТсы көп катмарлуу, абдан татаал түзүлгөн. Анын мазмунунда функционалдык-семантикалык белгилер жана катмарлар так ажыратылат, алар бир кылка эмес жана мүнөзү жагынан ар башка, бирок бири-бири менен өз ара аракеттенишет жана аталган талаанын ичинде бир бүтүндүктү түзүшөт. Бизде айырмалоого негиз бар: 1) түшүнүктүк катмар; 2) образдык катмар; 3) эмотивдик-баалоочулук катмар; 4) лексикографиялык катмар; 5) энциклопедиялык катмар; 6) этностор аралык катмар; 7) этимологиялык жана деривациялык катмарлар; 8) этноменталдык катмар (ушул этноско гана тиешелүү); 9) тарыхый-маданий катмар; 10) ирреалдык-сакралдык катмар; 11) диний-теологиялык катмар; 12) архаикалык, эскирген катмар; 13) укуктук катмар; 14) моралдык-этикалык катмар; 15) ритуалдык-табынуучулук катмар; 16) жекече-инсандык катмар; 17) символикалык катмар; 18) топтук (үй-бүлөлүк, класстык, макамдык, касталык, гендердик, курактык ж.б.) мүнөздөгү катмар ж.б.

Кыргыз жана орус тилдеринин паремиологиялык фондунда «Адат – обычай» талаа-концептинин экспоненттерин өзүнө камтыган көптөгөн макал-лакаптар бар.

Кырг. *Адат – адат эмес, жөн – адат* (Юдахин К.К. 1, 22-б. Койчуманов Ж., 39-б.). **Обычай** - не **обычай**, разумное – **обычай**. *Жөн* лексемасы полисемантикалуу. Ал төмөнкү семаларды туюнтат: 1) «туура,

туз, ишенимдүү, нормалдуу, иштиктүү»; 2) «тынч, жоош»; 3) «мотив, себеп, тек»; 4) «багыт, жөндөө, насаат, туура жол»; 5) «жөнөкөй, курулай, алынча»; 6) «мамиле», 7) «жөнүндө, тууралуу» ж.б. [Юдахин К.К. 1, 264-б.].

3.3 “«Адат» ФСТнын орус тилиндеги негизги репрезентативи жана анын кыргыз тилиндеги семантикалык эквиваленттери”. Орусча *обычай* сөзүнүн семантикасы көп өлчөмдүү жана ар кыл пландуу. Ал көп маанилүү сөздөргө кошулат. Анын семантикалык палитрасын алгач анын маанилерин кыргыз тилинде берүү ыкмаларынын көз карашында көрсөтөбүз. “Тиги же бул элдин, тигил же бул социалдык топтун тиричилигине эзелтеден бери сиңип калган жалпы кабыл алган тартип” [СРЯ. II том, 581-б.] деген мааниси төмөнкү мисалдарда берилет: 1. *Овсяников придерживался старинных обычаев не из суеверия ..., а по привычке* (Тургенев). – Овсяников эски **салттарды** ырым үчүн эмес, көнүмүш боюнча эле карманчу. 2. *У каждого народа свои обычаи. У нас женщины так одеваются* (Л. Толстой). – Ар элдин өз **салты** бар. Бизде аялдар ушундай кийинишет. Эки мисалда тең *обычай* сөзүнүн мааниси *салт* сөзү менен окшош мааниге ээ *урп-адат* татаал сөзүнүн котормосуна дал келет. *Салт* сөзү жамдамалык мааниге ээ. Андыктан аны экинчи сүйлөмдөгүдөй жекелик түрдө колдонууга болот. Мындай учурда *салт* жана *каада-салт* сөздөрү толук синонимдер катарында чыгышат.

Орус тилинин сөздүктөрүндө (ТСРЛЯ, ТСРЯ, НКРЯ ж.б.) *обычай* лексемасынын бардык негизги маанилери аныкталган. Төмөндө биз ушул салтка таянып, бул сөздүн семантикасын кыргыз тилинде берүү жолдорунун көз карашынан толугураак мүнөздөйбүз.

1. Ар кандай этностордун турмушунда жана тиричилигинде күнүмдүк иштерди аткаруунун калыптанган тартиби: *Нас встречали по старому русскому обычаю хлебом-солью* (НКРЯ). – Бизди байыркы орус **салты** боюнча нан-туз менен тосуп алышчу.

2. Диний эрежелер жана багыттар, ишенимдердин жалпы кабыл алынган жана белгиленген каадалары: *В древнегреческие времена граждане имели обычай не начинать важного дела без консультации с Дельфийским оракулом* (НКРЯ). – Байыркы грек мезгилдеринде жарандарда зарыл ишти Дельфи пири менен кеңешпестен баштабоо **салты** бар эле.

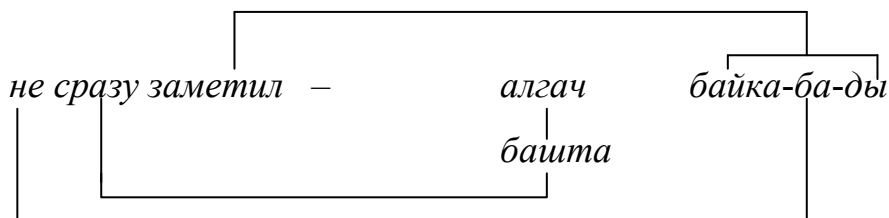
3. Адамдардын жашына жараша белгиленген тартип: *По привычке и обычаю людей немолодых, сестра хозяйина все равно проснулась довольно рано* (НКРЯ). – Улгайган адамдардын көнүмүш адаты боюнча кожоюндун эжеси баары бир эрте эле ойгонуп алды.

4. Жекече адат, бир инсандын көнүмүш иш-аракети, коомдук жайларда өзүн кармоо манерасы: *В тот же день, часа в четыре, я, по*

обычаю, побежал в парк (НКРЯ). – Ошол эле күнү, саат төрттөрдө, адатымча мен паркка чуркап жөнөдүм.

5. Өз адаттарынын эрежелерин бузуу, калыптанган стереотиптерине каршы иш кылуу, алдын ала болжолдонбогон, күтүлбөгөн аракеттерди жасоо. Маанилердин бул тобу курамында *не “эмес”* терс бөлүкчөсү бар *не по обычаю* конструкциясы менен айкалышта берилет.

Мисалы: *Он не сразу меня заметил, а когда заметил, отнесся не по обычаю холодно* (НКРЯ). Фразанын белгиленген бөлүгүнүн мааниси кыргыз тилинде бир нече вариантта берилет. Ооба, анын калган бөлүгү да, тилдик өзгөчөлүккө ээ болуп көп мааниде которулат. Ошентип, *не сразу* айкашынын кыргыз тилинде так эквиваленти жок. Терс маанини этишке которуу жакшыраак. Бул учурда биз эквиваленттерге ээ болобуз:

6. Жашырын тартиптер, жашырылуучу адаттар жана башкаларга айтылбаган (жарыяланбаган) жашоо образы: *Теперь, по обычаю всех трусов, вы замечаете следы* (НКРЯ). - *Эми бардык коркоктордун адаты боюнча* изиңизди жаап жатасыз.

7. Күнүмдүк иш-аракеттерди аткаруудагы кесиптик шыктар, ынталар жана адаттар: *По тогдашнему обычаю портной жил в избе заказчика, пока не кончит работу* (НКРЯ). – Ошол убактагы адат боюнча тикмечи ишин бүтмөйүнчө заказчынын үйүндө жашоочу.

8. Мейкиндикте кыймыл-аракети чектүү адамдардын адаттары менен шыктары: *Сидит он второй срок, сын ГУЛАГа, лагерный обычай знает напрожег* (НКРЯ). - Ал, ГУЛАГдын уулу, экинчи мөөнөттө отурат, лагердик салтты толук билет.

9. Адат сөзүнүн семантикасындагы саясий, идеологиялык жана экономикалык стереотиптер: *Президент Буш с самого начала боевых действий заявил, что его противник не соблюдает законы и обычаи войны и правила морали* (НКРЯ). - Президент Буш согуш аракеттери башталганда эле анын каршысы уруштун мыйзамдарын жана салттарын, жүрүм-турумдун эрежелерин сактабайт деп кабарлады. Көрүп турганыбыздай, “адат” талаа-концепти өтө татаал түзүмгө ээ. Анын мазмунуна “тартип”, “өнөкөт”, “эреже”, “көрсөтмө”, “көнүмүш жашоо образы”, “стереотип” ж.б. ушул сыяктуу чакан концепттер жана микроталаалар өздөрүнүн номинанттары, маанилеринин варианттары жана трансформациялары менен кошо кирет.

3.4 “Орус тилиндеги “адат” ФСТсын туюнтуунун жакабелдик лексика-фразеологиялык каражаттары жана алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттери”. *Обычай* орус сөзүнүн семантикалык уячасы өзүнө толук түрдө же жарым-жартылай бир катар зат атоочтук, сын атоочтук, этиштик жана тактоочтук сөздөрдү камтыйт: 1) *норма, правило, право, канон, закон, норматив, такса, ставка, лимит, эталон, идеал, должное, лад, критерий, образец, стандарт, требование, руководство; привычка, нрав, норав, мода, суеверие, ритуал, церемония, обряд, праздник, традиция* ж.б.; 2) *нормальный, нормативный, обычный, обыкновенный, привычный, традиционный, правовой, эталонный...*; 3) *нормально, обычно, традиционно, образцово, стандартно...*; 4) *обыкать / обыкнуть* (эскирген жана карапайым сөз), *привыкать / привыкнуть...*; 5) алардын айкаштары: *соблюдать правила / стандарт / закон / норматив / требование...*; *опираться на традицию/закон/норматив* ж.б. 3.4-сүрөттү караңыз.

3.5 Кыргыз тилиндеги “салт” ФСТсынын орус менталдуулугунун көз карашынан алгандагы экспоненттери. Кыргыз тилиндеги “салт” талаасынын номинативдик-семантикалык курамы бир кыйла кенен жана ал өзүнө 1) *салт* «обычай», *традиция* «исторически сложившиеся и передаваемые от поколения в поколение обычаи, нормы и правила поведения, взгляды, вкусы и т.д., установившийся в обществе порядок, неписанный закон в поведении и в быту; обычай, обыкновение», *адат* «обычай, привычка, обыкновение, традиция», *каада* «обычай, правило, церемония», *эреже* «правило, установление обычного права», *жөрөлгө* «обычай, обыкновение, установление», *мурас* «наследство, наследие; перешедшие от прежних поколений к новым обычаи, традиции, мудрые мысли, установления, правила», *өнөкөт* «привычка, обыкновение, повадка», *көн-* «привыкать» ж.б., *ырым* «вера в приметы, в предзнаменования»; 2) алардын туундулары: а) *каада-салт* «обычай, традиция» (кең маанисинде), *салтанат* «торжественное мероприятие; торжество, слава, почет», *үрп-адат* «совокупность народных обычаев и установлений», *ырым-жырым* «ритуал; суеверие, предрассудки; всякого рода поверья в приметы и предзнаменования», *шаан-шөкөт* «торжество, торжественное мероприятие; ритуал, церемония»; б) *салттуу* «обычный, традиционный», *адатта* «обычно, всегда, традиционно», *ырымчыл* «слепо верящий во всякие приметы и предзнаменования», *ырымда-* «верить в приметы, в предзнаменования; брать что-либо на счастье» ж.б. камтыйт. Булар «салт» ФСТсынын чөйрөсүнө лексикалык бирдиктер же кептик формулалардын элементтери, фразеологизмдер, эркин сөз айкаштары жана коммуникативдик бирдиктер (сүйлөмдөр, макалдар, лакаптар ж.б.) катарында кирет. *Салт* сөзү тийиштүү ФСТнын негизги номинанты болот. 3.5-сүрөттү караңыз.

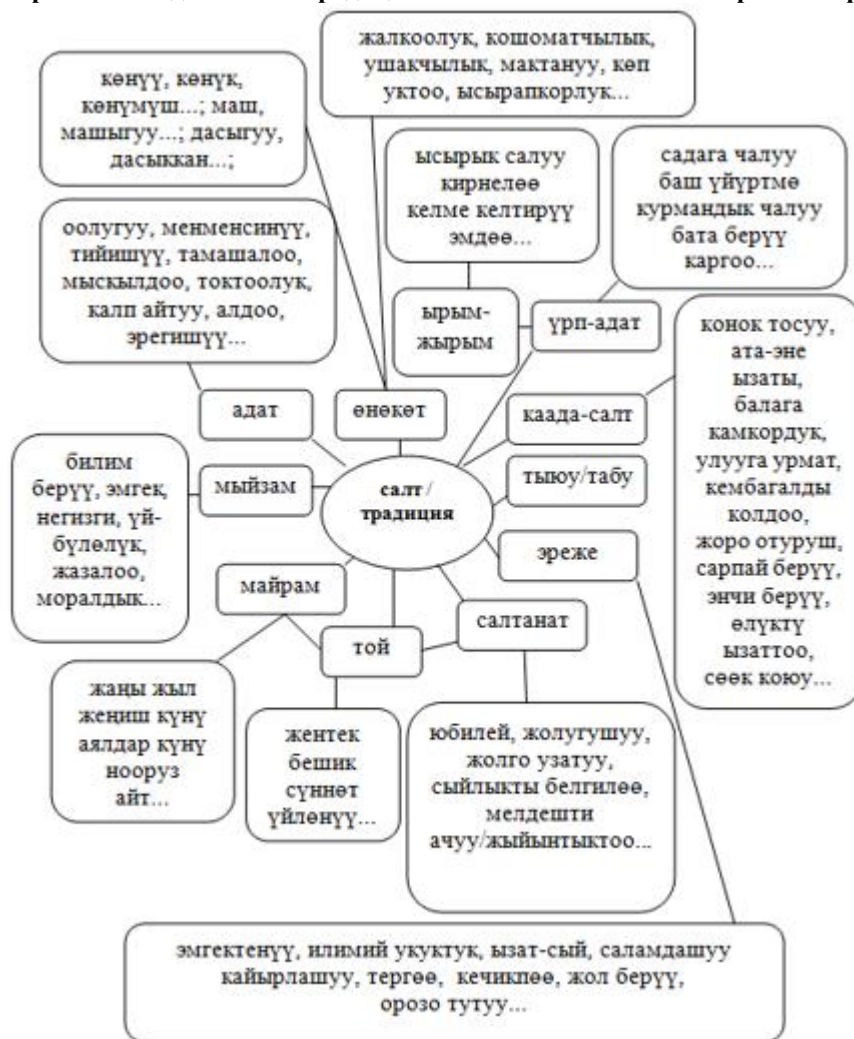
3.4. Орус тилиндеги “обычай/традиция” ФСТсынын номинанттарынын түзүмү

3.6. «Салт» ФСТсынын түзүмүндөгү эки микроталаа жөнүндө.

«Салт» ФСТсынын эки компонентинин лексика-семантикалык мазмунун кыскача мүнөздөп беребиз: *той* «пир, торжество; празднество; обряд, ритуал» жана *майрам* «праздник». *Той* сөзү *той-* «насыщаться, пресыщаться» этиши, *ток* «сытый» (аналогдорду караңыз: *жый-* «собирать, накапливать» жана *жык* «полный, заполненный до краев») зат атоочу, алардын туундулары: *тойло-* «пировать, ездить/ходить по пирам», *тойгуз-/тойдур-* «насыщать, пресыщать», *тойлош-* «совместно с кем-либо участвовать в пирах; (диал.) свататься/засылатъ сватов», *тойлот-* «устроить свадебный пир» менен байланыштуу. Булар этностун адаттары жана ритуалдарына тигил же бул даражада тиешелүү.

3.5. Кыргыз тилиндеги “салт/традиция” ФСТсынын номинанттарынын түзүмү

Тойдун ар бир түрүнүн өзүнүн сценарийи жана катышуучулар курамы бар: *бешик той/жентек той* «пир, устраиваемый на пятый-шестой день после рождения ребенка», *уул той/тою* «пир, устраиваемый по случаю обряда обрезания мальчика» (карапайым кепте, *той* сөзүнүн алдында бойго жеткен жигиттин эмес, жаш баланын жыныстык органынын аталышы колдонулат), *кыз той/тою* «свадьба, свадебный пир» (келиндин үй-бүлөсү жана туугандары тарабынан), *үйлөнүү тою* «свадьба» (мындан мурунку фразеологизмдин маанисинин семантикасын өзүнө камтыган жалпы аталыш), *келин той/тою* «заключительный пир в доме жениха», *бата/ната той* (диал.) «свадебное угощение в доме жениха (калың боюнча жыйын өткөргөндөн кийин конокторду жигиттин жакын туугандарынын үйлөрүнө бөлүштүрүү)», *жер той/тою* (диал.) «угощение во время сенокоса, перед созреванием и уборкой хлебов», *той-аш* «пиры и тризны; всякого рода пиры и празднества» ж.б. Этиштик-зат атоочтук кептик формулалардын саны аз эмес: *той сой-* «резать скот, готовясь к пиру», *той же-* «угощаться на

пиру», *той бер-/жедир*- «устраивать пир», *тоюңду берет/көргөзөт* «задаст тебе жару» ж.б.

3.7 Адаттын афоризмдердеги когнитемалары. Бул параграфта тандалган феномендин маңызын ачып берүүчү айрым белгилүү афоризмдерди келтиребиз жана чечмелейбиз. Когнитема – адамдардын курчап турган дүйнө жөнүндөгү ой-пикирин жалпылаштырып чагылдырган менталдык-тилдик бирдик-пропозиция. Ал ар кандай варианттарда жана трансформацияларда ишке ашырылган инварианттык маанини туюндурат.

1. Адат адамдардын оюн жана жүрүм-турумун жөнгө салат. Мындай тезис бир катар белгилүү афоризмдерди камтылган: *Изучение обычаев меняет стремления, а по истечении длительного времени меняет природу* (Сюнь-цзы). – **Салттарды үйрөнүү умтулууларды өзгөртөт, а узак убакыт өткөндөн кийин жаратылышты өзгөртөт**

2. Бардык эле адаттар негиздүү эмес: Традиция – накопление невежества (Михаил Салтыков-Щедрин). – **Салт – билимсиздиктин жыйындысы.**

3. Салттар ынтымакты жана коопсуздукту камсыздайт: Люди следуют стародавним законам и взглядам не потому, что они здравы, а потому, что они общеприняты и не дают прорасти семенам раздора (Блез Паскаль). – Адамдар эзелки мыйзамдарды жана көз караштарды кармануусу алардын тууралыгында эмес, аларды көпчүлүк кабыл алып, карама-каршылыктардын үрөндөрүнүн өсүшүнө жол бербегендигинде турат; *Берегите традиции, а традиции сберегут вас* (N.N.).

4. Салт зыян алып келет: Все зло мира часто объясняется неразумным почитанием старых законов, старых обычаев, старой религии (Георг Лихтенберг). – Дүйнөдөгү бүткүл жамандык көбүнчө эски мыйзамдарды, эски салттарды, эски динди баамдабай ардактоо менен түшүндүрүлөт.

5. Өлгөндөрдүн адаты тирүүлөрдүн муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске албайт: Обычаи олицетворяют власть мертвых над живыми (Герберт Спенсер). – **Каада-салттар көзү өткөндөрдүн тирүүлөрдүн үстүндөгү бийлигин туюнтат.**

6. Адаттар дайыма өзгөрүп, трансформацияланып турат: Традиции вырождаются, если их не совершенствовать (Петр Павленко). – **Каада-салтты өркүндөтпөсө, ал бузулат.**

Жогоруда келтирилген накыл сөздөрдө азыркы замандын талабына ылайык үрп-адаттардын динамикага кабылып, өзгөрүлүп жана трансформацияланып турушу жөнүндө сөз болот.

7. Жок нерсеге ишенүү жана ырым-жырым – адаттын элементтери. Мында биз жок нерсеге ишенүү дегенде курчап турган

дүйнөнүн белгилерине жана кубулуштарына тамырлашкан, жетишсиз мотивацияланган көз карашты, белгилерге болгон ишенимди ж.б., ырым-жырым дегенде кээ бир нерселерде, кубулуштарда жана окуяларда табияттан тышкаркы күчтөрдүн көрүнүшү жана келечектин жышааны бар экендигине ишенүүнү түшүнөбүз.

Предрассудки – основа нравов (Анатоль Франс). – **Ырым-жырымдар** – каада-салттын негизи. Бул мисалдарда этностун жок нерсеге ишенимдери социумдун мүчөлөрүнүн менталдык иденттүүлүгүн билдирүүчү салттык элементтер катары түшүнүлөт.

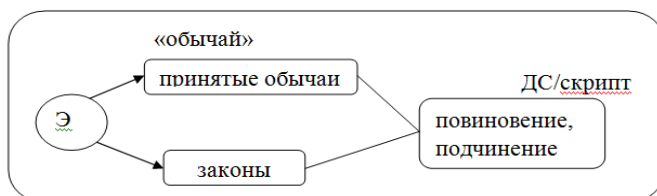
3.8 “Адат” ФСТсынын экспоненттерин категориялаштыруудагы эпитеттердин ролу бөлүмү “Адат” ФСТсынын тандалган концептти кабылдоодогу жана тилдик турпатка өткөрүүдөгү баалоочулук, эмоционалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу экспоненттерин категориялаштыруу процессинде эпитеттердин ролун ачыктоого жана талдоого арналган. “Адат” маанилик талаасынын номинанттары атрибутивдик лексемалардын жардамында дагы категориялаштырылат. Дал ушул эпитеттер адаттардын жалпылыгын жана чектелгендигин, салттуулугун жана өздөштүрүлгөндүгүн, жүйөлөштүрүлгөндүгүн жана кокустугун эске алуу менен белгиленүүчү алардын башкы белгилерин аныктайт жана маанилүү баалоочулук-мүнөздөөчүлүк функцияны аткарат.

А.С. Пушкиндин “Москва жарчысынын” басмаканасынын кызматкерине жазган катындагы бир сүйлөмдү карап көрөлү: *Зачем писателю не повиноваться принятым обычаям в словесности своего народа, как он повинуется законам своего языка?* Фразада каралып жаткан концепттин эки номинанты – *обычаям* жана *законам* бар, алар бул контекстте “тилдин салттуу калыптанган эрежелери” жана “тилдин жалпы кабыл алган нормалары” деген маанилерди билдирет жана “адат” талаа-концептинин жеке номинанттары болушат.

Ал эми *обычаям* сөзүнө карата аныктоочтук функцияны аткарган, “баары тааныган, бардыгы колдонгон” деген маанидеги *принятым* сын атоочу дагы “адаттын” лексикалык-семантикалык талаасын түзүүгө катышат. Ал ошол эле учурда “адаттын” субстантивдик номинанттарынын бирин мүнөздөп анын атрибутунун аталышы болуп калат. Биз бул жерде адаттын эки негизги экспоненттери менен тыгыз байланыштагы жана тилдин эрежелерин жана нормаларын кыйшаюусуз карманууну талап кылган эки этиштик форманын – *повиноваться* жана *повинуется* функционалдык-семантикалык ролун көз жаздымда калтырбашыбыз керек.

Инфинитив *не* терс бөлүкчөсү менен колдонулган, бирок ал четке кагууну эмес, жалпы элдик тилдин ченемдик талаптарына баш ийүү зарылчылдыгын туюндурат. Сүйлөмдө *принятые обычаи* сөз айкашы жана

законы сөзү контексттик синонимдер жана жалпы адаттын бөлүктөрү болушат. Ал эми жазуучулардан кабыл алынган каада-салттарды жана тил искусствосунун мыйзамдарын сактоо талабы нормативдик-стилдик жоболорду дайыма эске алуу милдеттүүлүгүнө шилтенген көрсөтмөнү камтыйт. Адаттын сүйлөмдөгү башкы жана экинчи даражадагы номинаттарынын катышын сүрөт түрүндө берүүгө болот. Схеманы караңыз.

Шарттуу кыскартуулар: ЭК – элементы концепта, ДС – действия/деятельность субъекта-писателя.

Каралып жаткан сүйлөмдө кыргыз тилинде эквиваленттери бар сын атоочтор: *живой* – жандуу, көп колдонулчу, *заведенный* – кабыл алынган, *исконный* – түпкүлүктүү, туруктуу, *вековой* – бир кылымдык, *многолетний* – көп жылдык, *прочный* – туруктуу, *родной* – өз, өздүк, *традиционный* – салттуу, традициялуу, *укоренившийся* – тамырланган, туруктуу, *давний* – эски, илгерки ж.б. менен бир лексика-семантикалык топко кирген *принятый* “баары тааныган, колдонгон” эпитети пайдаланылган.

КОРУТУНДУ

“Адат” ФСТсын туюнтуучу тилдик каражаттардын колдонулушун семантика-когнитивдик жактан сыпаттоо бизге айрым натыйжаларды жана жоболорду түптөөгө жол берет: 1) ар түрдүү илимий дисциплиналардын көз карашынан кароону талап кылган “адат” ФСТсынын полиаспективдүү мүнөзү көрсөтүлдү; 2) “адат” талаа-концепти лингвистикалык антропоцентризм, этноцентризм жана функционализмдин методологиясынын негизинде жана тышкы лингвистика тармактарынын жетишкендиктерин эске алуу менен полипарадигмалык сыпаттоого ээ болду; 3) “адат” талаа-концептинин когнитивдик-таанып-билүүчүлүк, этномаданий, функционалдык-семантикалык, моралдык-этикалык жана башка касиеттеринин биримдиги көрсөтүлдү; 4) этнология, лексикография, фольклористика жана көркөм адабияттын материалдары боюнча кыргыз жана орус этносторунун адат жана анын типтери, түрлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү мүнөздөлдү; 5) лингвоконцептология, лингвокогнитология, лингвомаданият таануу жана функционалдык лингвистика боюнча изилдөөлөрдүн контекстинде “адат” концептинин маңызы ачылып берилди; анын ядро жана жакабелден, борбордук, борборго жакынкы жана андан алыскы элементтерден турган функционалдык-семантикалык түзүмү

аныкталды; 6) “адат” талаа-концептинин Евразия тилдериндеги айрым номинанттарынын теги такталды; 7) адаттын эки тилдин синтаксистик конструкцияларындагы аталыштарынын семантикалык түзүлүшүнүн иерархиялык уюшкандыгы белгиленди; адаттын экспоненттеринин талаа түзүлүшү көрсөтүлдү; “адат” талаа-концептинин экспоненттеринин колдонулушу ырым-жырымдардын фреймдеринин жана сценарийлеринин типтеринен, жөрөлгөлөрдөн, адаттын ж.б. түрлөрүнөн көз каранды экендиги демонстрацияланды; 8) орус жана кыргыз тил ээлеринин адатты түшүнүүсүнүн жалпы жана айырмалануучу өзгөчөлүктөрү аныкталды; 9) изилденип жаткан талаа-концепттин этномаданий спецификалык жана маданияттар аралык репрезентативдери жиктелди; “адат” ФСТсынын синтагматикалык жана парадигматикалык моделдери ажыратылды; анын номинанттарынын семантикасынын иерархиялуулугу жана асимметриясы көрсөтүлдү. Булардын баары функционалдык жана когнитивдик лингвистиканын теориясына жаңылыктарды киргизет.

ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Асанбекова, Э.Ж.** Языковая вербализация концепта «обычай/адат» в русской и кыргызской лингвокультуре [Текст] / З.М. Сабиралиева, К.Р. Боронова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2022. – №5-2 (68). – С. 103-107. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48682569>

2. **Асанбекова, Э.Ж.** Ключевой репрезентатив концепта "обычай/адат" в русском языке и его семантические эквиваленты в кыргызском языке [Текст] / А. Мамырбек к. // Вестник Кырг. гос. ун-та имени И. Арабаева. – Бишкек, 2022. – № 4-1. – С. 29-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54253483>

3. **Асанбекова, Э.Ж.** Аспекты лингвогенетики и лингвотипологии [Текст] / К.Зулпукаров, А.К. Зулпукарова, Д.Б. Мадаминова, Н.О. Караева. – Бишкек, 2022. – 732 с.

4. **Асанбекова, Э.Ж.** Когнитивдик тил илими - "адат-обычай" түшүнүгүн окуп үйрөнүүдөгү баштапкы база [Текст] / А. Мамырбек к. // Вестник Кырг. гос. ун-та имени И. Арабаева. – Бишкек, 2023. – №1. – С. 288-294. <https://elibrary.ru/item.asp?id=58733789>

5. **Асанбекова, Э.Ж.** Этноментальная и когнитивно-языковая сущность концепта "обычай/адат" в русской и кыргызской лингвокультурах [Текст] / С.Р. Абдыкадырова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2024. – № 5-6 (92). – С. 6-10. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67874568>

6. **Асанбекова, Э.Ж.** Семантически эквивалентные репрезентативы концепта "обычай/адат" в русском и кыргызском языках [Текст] / С.Р.

Абдыкадырова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2024. Т. 10. – № 7. – С. 537-546. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68483521>

7. **Асанбекова, Э.Ж.** Обычай и поверья в кыргызском и русском народных календарях [Текст] / Т.Т. Шамурзаева, Р.С. Султанова // Вестник Кырг. гос. ун-та имени И. Арабаева. – Бишкек, 2024. – № 4-3. – С. 682-689. <https://elibrary.ru/item.asp?id=80369417>

8. **Асанбекова, Э.Ж.** Лексико-фразеологические средства периферийной зоны концепта "обычай/салт" [Текст] / А.Т. Абдраева, Т.Т. Шамурзаева // Вестник Ошск. гос. ун-та. 2024. № 4. С. 213-222. <https://elibrary.ru/item.asp?id=78784506>

9. **Асанбекова, Э.Ж.** Кыргызский календарь в современном мире [Текст] / А. Мамырбек к. // Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. Материалы Международной научно-практической конференции. – Москва, 2024. – С. 67-73. <https://elibrary.ru/item.asp?id=75163209>

10. **Асанбекова, Э.Ж.** Типология концептов в лингвистическом антропоцентризме [Текст] / Д.Б. Мадаминава // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2024. – №4.

11. **Асанбекова, Э.Ж.** Определения концепта в лингвистическом пространстве [Текст] / Д.Б. Мадаминава // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2024. – №4.

12. **Асанбекова, Э.Ж.** Роль эпитетов в категоризации экспонентов ФСП «обычай» [Текст] / А.Т. Абдраева // Приоритетные направления в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2025. №7. – С. 21-28.

13. **Асанбекова, Э.Ж.** ФСП «обычай – салт» как многоаспектное смысловое образование [Текст] / А.Т. Абдраева // Приоритетные направления в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2025. №7. – С. 28-41.

РЕЗЮМЕ

диссертации Асанбековой Эльмиры Жекшеналиевны «Обычай в русском и кыргызском языках», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: *обычай, функционально-семантическое поле, концепт, лингвокультурология, антропоцентризм, этноцентризм, функциональное языкознание, когнитивное языкознание, лексико-фразеологические средства, эпитет, когнитема.*

Объектом исследования являются ФСП и концепт «обычай – салт» как единицы функциональной и когнитивной лингвистики, а его **предметом** – ментально-языковые средства и способы презентации поля-концепта «обычай – салт» в русском и кыргызском языках.

Цель исследования – сопоставительно-типологический анализ средств выражения функционально-семантического поля «обычай – салт» в русском и кыргызском языках, в тесной связи с соответствующим концептом.

В работе использованы эмпирические (сбор, каталогизация, перевод и т.д.) и теоретические (описание, сопоставление, сравнение, обобщение, анализ и т.д.) **методы исследования.**

Полученные результаты исследования и их новизна: 1) раскрыта сущность ФСП обычая и определен состав номинантов в сопоставляемых языках; выявлены различные слои содержания; 2) установлена иерархическая организованность семантики и структуры ФСП обычая в русском и кыргызском языках; произведена классификация языковых единиц, репрезентирующих данное поле; 3) продемонстрирована зависимость употребления экспонентов концепта «обычай – салт» от типов фреймов и сценариев обрядов, церемоний и других разновидностей обычая; показаны единство и различия в представлениях носителей русского и кыргызского языков об обычае, его видах и проявлениях; 4) разграничены этнокультурно специфичные и межкультурные репрезентативы изучаемого концепта, разграничены синтагматические и парадигматические модели ФСП обычая; продемонстрированы иерархичность и асимметризм семантики его номинантов.

Область применения. Результаты могут использоваться в практике обучения второму языку, в лексикографии, в курсах по функциональному языкознанию, этнолингвистике, лингвокультурологии, когнитивному языкознанию, лингвистической концептологии, сопоставительной лексикологии, лексической семантике, теории межкультурной коммуникации, теории и практике перевода.

Асанбекова Эльмира Жекшеналиевнанын 10.02.20 – тектештирмелердин, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз жана орус тилиндеги адат» деген темадагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *салт, функционалдык-семантикалык талаа, концепт, лингвомаданият таануу, антропоцентризм, этноцентризм, функционалдык тил илими, лингвокогнитология, лексика-фразеологиялык каражаттар, этикет, когнитивдик.*

Изилдөөнүн объектиси – функционалдык-когнитивдик лингвистиканын бирдиги болгон «адат» ФСТсы жана концепти, анын **предмети** – орус жана кыргыз тилдериндеги «адат – обычай» талаа-концептин туюнтуучу менталдык-тилдик каражаттар.

Изилдөөнүн максаты – эки тилдеги «адат – обычай» ФСТсын туюнтуучу каражаттарды салыштырма-типологиялык алкакта талдоо.

Изилдөө эмпирикалык (жыйноо, байкоо, каталогдоштуруу, топтоштуруу, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, талдоо, синтездөө ж. б.) **методдорго** негизделет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана алардын жаңылыгы: 1) салттын ФСТсынын маңызы ачыкталды жана салыштырылуучу тилдердеги аталыштарынын курамы белгиленди; каралып жаткан ФСТнын көптөгөн жана башка катмарлары аныкталды; 2) орус жана кыргыз тилдериндеги адат ФСТсынын семантикасынын жана түзүмүнүн иерархиялык түрдө уюшкандыгы аныкталды; ушул талааны чагылдырган тилдик бирдиктердин классификациясы түзүлдү; 3) «адат – обычай» концептинин экспоненттеринин колдонулушу каада-салттын фреймдик, сценарийлик, ырым-жырымдык жана башка түрлөрүнө көз каранды экендиги көрсөтүлдү; адат, анын түрлөрү жана көрүнүштөрү жөнүндө орус жана кыргыз тилдеринде сүйлөөчүлөрдүн түшүнүктөрүндөгү окшоштуктар жана айырмачылыктар такталды; 4) изилденип жаткан концептин этномаданий жактан бөтөнчө жана маданияттар аралык репрезентативдери жиктелди; адаттын ФСТсындагы синтагматикалык жана парадигматикалык моделдер жиктелди, анын аталыштарынын семантикалык иерархиясы жана асимметриясы көрсөтүлдү.

Колдонуу чөйрөсү. Натыйжалар экинчи тилди окутуу практикасында, лексикографияда, функционалдык тил илими, этнолингвистика, лингвомаданиятаануу, когнитивдик тил илими, лингвистикалык концептология, салыштырма лексикология, лексикалык семантика, маданияттар аралык коммуникация теориясы, котормо теориясы жана практикасы боюнча курстарда колдонулушу мүмкүн.

SUMMARY

of the dissertation of Asanbekova Elmira Zhekshenalievna "Custom in Russian and Kyrgyz languages", submitted for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.20 – comparative historical, typological and comparative linguistics

Keywords: custom, functional and semantic field, concept, linguoculturology, anthropocentrism, ethnocentrism, functional linguistics, cognitive linguistics, lexical and phraseological means, epithet, cognitheme.

The object of the research is the FSP and the concept of "custom – adat" as units of functional and cognitive linguistics, and its **subject** is the mental–linguistic means and methods of presentation of the field-concept of "custom – adat" in Russian and Kyrgyz languages.

The purpose of the study is a comparative and typological analysis of the means of expressing the functional and semantic field "custom – adat" in Russian and Kyrgyz languages, in close connection with the corresponding concept.

The work uses empirical (collection, cataloging, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, comparison, generalization, analysis, etc.) **research methods**.

The obtained **research results and their novelty**: 1) the essence of the FSF custom is revealed and the composition of the nominees in the compared languages is determined; various layers of content are revealed; 2) the hierarchical organization of the semantics and structure of the FSF custom in Russian and Kyrgyz is established; the classification of linguistic units representing this field is made; 3) the dependence of the use of the exponents of the concept "custom – adat" on the types of frames and scenarios of rituals, ceremonies and other types of custom; the unity and differences in the ideas of native speakers of the Russian and Kyrgyz languages about the custom, its types and manifestations are shown; 4) ethnocultural specific and intercultural representations of the concept under study are distinguished, syntagmatic and paradigmatic models of the FSP custom are distinguished; the hierarchy and asymmetry of the semantics of its nominees are demonstrated.

The scope of application. The results can be used in the practice of teaching a second language, in lexicography, in courses in functional linguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, linguistic conceptology, comparative lexicology, lexical semantics, theory of intercultural communication, theory and practice of translation.